

УДК 340.0(477)(09)

Ніколаєнко Тетяна Богданівна – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС КНЯЖОЇ ДРУЖИНИ ПЕРІОДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досліджено питання соціально-правового статусу княжої дружини періоду Київської Русі. Здійснено аналіз норм правового захисту привілейованого становища дружини.

Ключові слова: Київська Русь; княжа дружина; привілеї; літописи; Руська Правда.

Исследованы вопросы социально-правового статуса княжеской дружины периода Киевской Руси. Проанализированы нормы правовой защиты привилегированного положения дружины.

Ключевые слова: Киевская Русь; княжеская дружина; привилегии; летописи; Русская Правда.

У юридичній літературі приділено чимало уваги дослідженню питань щодо становлення та розвитку держави. Чільне місце серед таких наукових розвідок посідають праці, присвячені вивченню проблемних аспектів першого державотворення – Київської Русі. Особливо затребуваним було осмислення питань політичного, соціально-економічного й державного устрою держави. Серед найбільш відомих авторів можна виокремити таких, як М. І. Костомаров, В. В. Мавродін, Б. О. Рибаків, В. І. Сергєєвич, С. М. Соловійов, І. Я. Фроянов, Л. В. Черепнін. Не менше уваги приділено й питанням місця князя та його верхівки в соціально-політичній структурі суспільства. Дружина як найближчий соратник князя неодноразово була центральним аспектом тривалих і кропітких досліджень учених. Її активна участь та вагомий вплив на діяльність влади Київської Русі беззаперечно підтримувалась. Проте це не вичерпало всіх проблемних питань. Наявність значної кількості наукової літератури, першоджерел певною мірою сприяла можливості окреслення недосліджених аспектів соціально-правового статусу князівської дружини. Водночас недостатність наукового розроблення зазначеного питання зумовлює доцільність звернення до нього.

Таким чином, метою нашого дослідження є визначення правового статусу князівської дружини періоду IX–XII ст. через призму соціально-правового становища в державі.

Історія виникнення державності в східних слов'ян, у тому числі походження Київської Русі, тривалий час перебувала в центрі дискусій науковців. Так, прихильники норманської теорії (М. Карамзін, Г. Міллер, М. Погодін, С. Соловйов, А. Шлепер) уважали виникнення Давньоруської держави наслідком покликання варягів та варязького походження династій руських князів [1, с. 35]. Таке обґрунтування можна знайти в давніх літописах: «Пішли вони за море до варягів, до русі... Сказали русі чудь, словени, кривич і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити й володіти нами» [2, с. 19]. І почали вони володарювати. Діяльність цих князів полягала в об'єднанні племенних князівств (союзів племен) навколо Києва. Така політика сприяла створенню великої держави, що за територією передбачала майже всю Східну Європу. Для управління нею необхідно було використовувати нові, відмінні від племенних методів керування. Це зумовило виникнення своєрідної прірви між князівською владою та народом. Більш детально зупинятися на проблемах норманської теорії походження Русі ми не будемо. По-перше, це не є предметом нашого дослідження, а по-друге, вони достатньо висвітлені в працях інших науковців, зокрема В. В. Мавродіна, Б. О. Рибаківа та ін. [3, с. 18].

Усупереч норманізму, у середині XVIII ст. М. Ломоносов обґрунтував антинорманську концепцію, яку підтримали чимало зарубіжних та українських учених, зокрема С. Геденов, М. Грушевський, І. Забелін, М. Костомаров, О. Шахматов, С. Юшков та ін. Головна ідея цієї теорії полягає у твердженні походження Давньоруської держави завдяки генезису феодалізму в східних слов'ян. Їх суспільно-економічний устрій зумовив виникнення феодальної держави.

Не дотримуючись крайніх підходів обох теорій, сучасна наука висуває власну теорію виникнення Русі. Ще задовго до IX ст. тривалий внутрішній розвиток східнослов'янських племен, їх економічна, політична та етнокультурна консолідація сприяли формуванню Русі. Її трьохсотлітнє існування передбачало етапи зародження й розквіту феодальної держави (IX–XII ст.), у якій завершувався процес політичного об'єднання Русі, визначення державних кордонів, удосконалення державного апарату та періоду феодальної роздробленості (XII ст.) [1, с. 37; 4, с. 47].

Розвиток держави в Київській Русі здебільшого залежав від діяльності князя. Його вміння створювати й організовувати збройні сили прямо пропорційно впливало на єдність та утримання земель.

Згадка про князівські збройні сили (дружину) наявна ще в перших руських літописах. Значення та її вплив на князівську владу неодноразово досліджували науковці (Б. Рибаків, М. М. Тихомиров, С. В. Юшков та ін.) [3; 5–6]. Зменшення чи перебільшення її ролі виявляли різні вчені. Проте, розглядаючи утворення класів, усі одноставно погоджувалися з її впливом. Зокрема, у Повісті минулих літ ми спостерігаємо постійну присутність дружини біля князя та вплив її на діяльність правителя: «Вирушив Олег у похід, узявши багато своїх воїв ... І прибув він до Цесарограда ... і повелів вояв виволоти кораблі на берег. І попустошив він довкола города, і вчинив убивство багатьох греків» [2, с. 30]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв і хоробрих, і пішла на Древлянську землю [2, с. 58]. Водночас князь був рівним серед своєї дружини: на чолі з ними ходив у бій, на рівні жив: «Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й і сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко пардус, багато воєн він вчинив. За собою не возив ні котла, ні м'яса не варив, але потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину і на вуглях спікши їв. Навіть шатра не мав, а пітник слав і сидлю клав у головах. Такими ж і всі інші вої його були» [2, с. 64]. Незмінним залишається становище й під час правління інших володарів. «І стояв Святополк межі двома озерами, і всю ніч спав, упившись із дружиною своєю» [2, с. 142]. Це простежується і в політичному житті держави. Багато питань князь вирішував за погодженням дружини («Гор скликав дружину і став радитися, і повідав їм річ цесареву щодо укладення миру на вигідних умовах, на що дружина погодилася» [2, с. 45–46]. «Святослав ... став радитися з дружиною своєю ... щодо миру з цесарем. І до вподоби була річ ся дружині, і послали вони ліпших мужів до цесаря» [2, с. 71]. Єдність, а інколи й неподільність князя та дружини були зумовлені необхідністю утримання та закріплення своєї влади в державі. Так, за часів Олега, який проводив політику об'єднання слов'янських і неслов'янських племен Східної Європи шляхом воєнних походів на Візантію, Каспійське узбережжя, Закавказзя, наявність значного військового супроводу було цілком виправдане: «... иде Олег на Греки, Игоря оставив Кieve, поя же множество варяг, и словен, и чюдь... и кривиче, и мерю, и древляны, и радимичи, и поляны, и севере, и вятичи, и хорваты, и дулебы, и тиверци, яже суть толковины» [2, с. 23]. Взаємозв'язок князя та його дружини можна констатувати з огляду на не лише суспільні справи щодо оборони наявних земель та завоювання інших угідь, а й на господарчу сферу. За службу в князя дружина мала свої привілеї. Зокрема, це полягало в її утриманні. Воно здійснювалося здебільшого за рахунок княжих доходів, а також коштів, отриманих від податків, платежів, під час виконання поліцейських, судових та адміністративних доручень князя, данини.

Данину збирали із завойованих племен: «... коли настає місяць листопад, князі їх як-стій виходять із усею Русею з Києва й ідуть на полюддя, тобто з волостів, деревлян, дреговичів, кривичів, сіверян та інших слов'ян, що підвладні русам. Перегодувавшись там цілу зиму, у місяці квітні, як скресне крига на ріці Дніпрі, приходять до Києва» [2, с. 124]. У разі зібрання війська в очікуванні походу князь розпускав дружину і на покорм: «... після утрів на покорм до Устилуга» [2, с. 174]. Це стосувалося також залучення чужих військ як військової допомоги «... і розпускав він ляхів на покорм» [2, с. 144]. Ще одним доходом до казни князя була данина, якою обкладалися приєднані до Києва землі «... і гроші збирати: з мужа – по чотири куни, а з старости – по десять гривень, а з бояр – по вісімнадцять гривень... і встановив Олег варягам данину: триста гривень на рік заради миру» [2, с. 24, 144; 7, с. 74] «... воевати древляны, и примучив а, имаше на них дань по чернее куне... и победы северяны, и возложи на нь дань легьку, и не дасть им козаром дани платити, рек: «Аз им противен, а вам не чему»... посла к радимичем, рька: «Кому дань дае?» Они же реша: «Козаром». И рече им Олег: «Не дайте козарам, но мне дайте». И вьдаша Ольгови по шьлягу, яко же и козаром даяху» [2, с. 20].

Князь жалував свою дружину «сріблом і золотом, бо не знайти мені дружині, а дружиною знайду я срібло і золото. Володимир бо любив дружину і з ними радився про устрій землі і про порядки землі, і про війни» [2, с. 126]. Навіть разі вчинення злочинів Володимир Великий не карав розбійників смертю, а назначав на них грошові карі «війни багато, вира хай буде на зброю й на коні».

Також на утримання дружина від князя діставала землі. Поступово збільшуючи свої наділи, вона наближується до земських бояр, перетворюючись у феодалних землевласників із господарською самостійністю, утрачаючи свою рухливість [6, с. 243]. Ще за часів володарювання Олега та Ігоря у великих містах дружини отримували й впливові посади: «Вибрав Володимир мужів добрих, разумних та хоробрих і пороздавав їм городи. З доходів города і цілої округи утримувалися князь і вся його дружина» [8, с. 17].

Подальший розвиток війська продовжив Володимир. За його правління було проведено низку реформ, у тому числі й військовою. За останньої було ліквідовано племінні збройні формування та запроваджено загальнодержавну систему оборони з феодалною організацією війська [9, с. 52–53].

Вивчаючи взаємозв'язок, або навіть взаємозалежність, князя й дружини, не можна однозначно стверджувати, що вся дружина мала однакове становище. Як і тогочасне суспільство, яке поділялося на три категорії: вільні (феодали, духовенство й вільні селяни), напіввільні (закіпи) та невільні (челядь, холопи), дружина мала свою структуру.

Старша дружина, до якої належали наймогутніші боярські роди, великі землевласники, впливові люди в суспільстві, засідали в княжій раді та мали вплив на постанови князя: «Ти у нас єдиний князь, оже ся тебе што учинить, то што нам діяти» [2, с. 340]. Їх підтримання сприяло укріпленню влади князя та здійсненню успішних військових походів. Неузгодження дій із боярами призводило до негативних наслідків, невдач: «Святополк же не порадившись зі старшою дружиною отця і стрия свого, а вчинив раду з тими, які прийшли вимагати викуп за мир, і, схопивши послів, всадив їх у погреб. Почувши ж це, половці почали воювати» [2, с. 217–218].

Водночас інколи бояри мали право й не послухати свого князя, а то й залишити в нього службу. Коли князь Ізяслав у 1146 р. перейшов до Новгороду, «дружина руська (київська), одні пішли з Ростиславом, а другі – кому куди бажалося» [10, с. 225]. А у 1169 р., коли князь Володимир Мстиславич уклав угоду з половцями, не повідомивши про це бояр, останні відмовились у нього служити [10, с. 368].

Зв'язки молодшої дружини з князем також були міцні. Згадки про них наявні в літописах, статутах, Руській правді [2, с. 62, 69, 75, 123; 11]. До них належали отроки, датські, боярські (милостники) [7, с. 90; 8, с. 18]. Отроки повністю залежали від князя, їх свобода утискалася, статус прирівнювався до князівського кухаря: «аже въ княжи отроци, или в конюсе, или в поваре» [11, с. 47–49]. Датські (дитячі) позначалися як люди вільного походження і вважалися військовою силою. Вони вільно могли піти від князя, на відміну від отроків [7, с. 93; 12, с. 83; 13, с. 353].

На останньому щаблі перебували милостники (молодь), які готувалися до військових походів та брали активну участь у них: «чорних клобуків і молодь свою пустили наперед до Переяслава, а самі пішли своїми полками за ними»; «Святослав перебрав молодь і з берендичами та каєпичами путив на половців» [10, с. 262, 297, 321, 459].

Таким чином, можна зазначити, що стосунки князя та його дружини були взаємопов'язані й взаємовигідні. Князю необхідна була могутня дружина для утримання влади в державі, оборони кордонів від кочовиків та поширення територіальних просторів у Європі. Для досягнення цього, він утримував дружину різними способами: грошовим забезпеченням, земельними наділами, маєтностями, місцем у своїй раді та впливом на прийняття рішень державного значення. Таке привілейоване становище дружини можна спостерігати і в першому письмовому кодифікованому збірнику звичаєвого права – Руській Правді. Зокрема, головним об'єктом посягання були влада князя, особа феодала чи прирівняного до нього (у тому числі князівська дружина), їх майно та звичаї, а вже потім – життя, здоров'я, честь і гідність, майнові права інших осіб. Така ієрархія відносин спостерігається вже в першій статті Руської Правди (Просторової

редакції): «княж муж, тиун княжа, русин, гридь, купець, тивун бояреск, мечник, изгой, словенин» [11, с. 47]. За вчинення одного з найтяжчих злочинів проти особи (убивства), залежно від соціального статусу особи потерпілого, визначався й розмір покарання. Якщо це «княжи отроки, или в конюсе, или поваре» – штраф становив 40 гривень, якщо «тивун за огнищный и за конюший» – 80 гривень (ст. 11, 12) [11, с. 47]. Водночас за вбивство холопа чи раба відповідальність зменшувалась у рази «а за смердии холоп п'ять гривен, а за робу шість гривен» (ст. 16) [11, с. 48].

Аналогічною була ситуація і під час захисту честі й гідності княжих слуг. Зазіханням на лицарську честь уважається виривання волосся з вусів і бороди: «а кто порветь бороду, то 12 гривень продаже» (ст. 67) [11, с. 70]. Фізичні ознаки приналежності до вищого стану (борода, вуса), хоча й були відголосками військової демократії, проте залишалися зовнішніми показниками сили, військової доблесті та приналежності до воєнно-дружинної знаті. Вони були більш захищені та більше каралися, ніж заподіяння тілесних ушкоджень: «аже перст утнет кии любо, 3 гривны продаже» (ст. 28) [11, с. 68].

Захист княжої дружини відображено і в інших джерелах права. Зокрема, у статтях Статуту князя Ярослава про церковні суди (Просторова редакція) ми зустрічаємо правовий захист не лише князівської дружини, а й членів їх сімей [11, с. 189–193]. Водночас ієрархія соціального становища залишається незмінною – привілейованою: «Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривень золота, а митрополиту 5 гривень золота; аще будеть менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота, а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль» (ст. 2) [11, с. 64]; «Аще кто пошибает боярскую дочерь или боярскую жену, за сором ей 5 гривень золота, а митрополиту 5 гривень золота; а менших бояр – гривна золота, а митрополиту – гривна золота; простые чади – 12 гривень кун, а митрополиту 12 гривень» (ст. 3); «Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривень, а митрополиту 5 гривень золота, а менших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота, простои чади 12 гривень, а митрополиту 12 гривень» (ст. 4) [11, с. 64].

Посилення захисту права власності на землю також відображено в Руській Правді. У короткій редакції об'єктами захисту були бойовий кінь, зброя, одяг дружини, а в Просторовій редакції – ще й господарство та землі: «Аще поиметь кто чюжь конь, любо оружие, любо порт, а познають в своїм миру, то взяти ему свое, а 3 гривне за обиду» (ст. 13); «... а в княже борти 3 гривне, любо пожгуть, любо изудрудь» (ст. 32) [11, с. 69]. «Аже межю перетнеть бортьную, или роленную разореть, или дворную тыном перегородить иежую, то 12 гривень продажи» (ст. 72) [11, с. 72].

Підбиваючи підсумки, можна зробити такий висновок. Ставлення до княжої дружини, починаючи від бояр і до тіунів, було привілейоване. Їх соціальне-правове становище як наближених до князя, виявлялося в соціальному житті та в правовому полі діяльності. Засоби захисту та ієрархія покарань у праві формувалися з урахуванням соціального становища потерпілого та суб'єкта посягання.

Перспективою подальших розвідок у зазначеному напрямі є дослідження видів покарання за Руською Правдою залежно від соціально-правового статусу осіб періоду Київської Русі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України : [підруч.] : у 2 ч. / Рогожин А. Й., Страхов М. М., Гончаренко В. Д. та ін. ; [за ред. А. Й. Рогожина]. – Ч. 2. – К. : Ін Юре, 1996. – 368 с.
2. Полное Собрание Русских Летописей. 135 книг. 1775–2007 гг. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – М. ; СПб., 1926. – 579 с.
3. Рыбаков Б. А. Спорные вопросы образования Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // Вопросы истории. – 1960. – № 9. – С. 18–26.
4. Музиченко П. П. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. – К. : Тов. «Знання» ; КОО, 1999. – 662 с.
5. Тихомиров М. Н. Пособие для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1953. – 192 с.
6. Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С. В. Юшков // АН України ; Ін-т історії України ; Археограф. комісія ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1992. – 352 с.
7. Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории / И. Я. Фроянов. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – 243 с.
8. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович. – 4-те вид., змін. і допов. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
9. Лазарович М. В. Історія України : [навч. посіб.] / М. В. Лазарович. – 2-ге вид., виправл. і допов. – К. : Знання, 2011. – 685 с.
10. Полное Собрание Русских Летописей. – Т. 2. : Ипатьевская летопись. – СПб. : Тип. М. А. Александрова, 1908. – 638 с.
11. Российское законодательство X–XX веков : [в 9 т.]. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси / под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. В. Л. Янин. – М. : Юрид. лит., 1984. – 432 с.
12. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. А. Дьяконов. – СПб., 1912. – 362 с.
13. Сергеевич В. И. Вече и князь / В. И. Сергеевич. – М., 1967. – 462 с.